

Gammelt værktøj

af Børge Dahl

Når du svinger en hammer, bruger en sav eller høvl, tænker du næppe på, at disse stykker elementære værktøj har været kendt og brugt i årtusinder.

I det gamle Ægypten, i Grækenland og i Rom havde man i hver sin epoke nået et højt udviklet samfund, og i disse rigers snedkerværksteder benyttede man det samme fundamentale værktøj, som vi bruger i dag.

Vogne på hjul kendes så tidligt som 4300 år før Kristus fra et relief i Mellemøsten. Gennem det righoldige fund i Tut-Ankh-Amons grav fra ca. 1350 f. Kr. lærtes meget om den ægyptiske kulturs høje stade og dens håndværkeres dygtighed. Kongens strids- og jagtvogne udviser karetmagerkunst af højeste karat. Samtidig blev man gennem billeder og relieffer kendt med det værktøj, man havde dengang: sav, bor, økse, mejsel, vinkel m.m.

Fra romertiden findes meget materiale, som fortæller os om tidens værktøj og man forbavses over at måtte konstatere, at så godt som alle grundlæggende værktøjer allerede har fundet deres blivende form, så de næste par tusinde år ikke har forårsaget nogen videreudvikling af afgørende karakter før fremkomsten af el-værktøjet. På Bayeux tapetet, et ca. 70 meter langt billedbroderi fra slutningen af det elvte århundrede og som viser Vilhelm Erobrerens togt til England, har vi en samtidig skildring af det værktøj, som brugtes til bygningen af vikingskibe: fældeøkse, bredbil (tømmerøkse) og skebor.

Op gennem tiderne har netop træhåndværkets værktøjer ofte været anvendt som staffage i den bildende kunst. Mange kalkmalerier, alterbilleder og bibelillustrationer gengiver tidens værktøj, således at vi kender især snedkerens og tømrerens værktøj på ethvert tidspunkt i historien. Joseph af Nazaret var jo tømrer – og ofte afbildet som sådan. Fra 1500 tallet haves en lang række træsnit af Jost Amman

*Fra Håndværksmuseets åbning i 1977. Her bodkerens værktøj.
Foto Børge Dahl*

visende forskellige håndværkere arbejdende med deres værktøj, og omkring 1750 udgav franskmanden Diderot et stort leksikalsk billedværk om datidens håndværk, handel og industri. Heri findes foruden skildringer fra værksteder og byggepladser også plancher med tidens værktøj.

I 1800 tallet opstod i England, Frankrig og Tyskland en stor værktøjsindustri, hvorefter man gennem fabrikmærker kan følge udviklingen.

I næsten 40 år har jeg samlet på træhåndværkets værktøj med det resultat, at det er vokset til en meget stor og spændende samling, der i nu over 25 år har været et privat, men offentligt tilgængeligt museum for gammelt værktøj, Håndværksmuseet.

Samleriet

I 1964 fik jeg det første stykke værktøj som skulle vise sig at få omfattende følger, da dette stykke – en bredbil (tømmerøkse) – hurtigt fik følgeskab af mere værktøj.

Som baggrund for min interesse for træhåndværkets værktøj skal jeg lige indflette, at jeg er ”født” ind i trælastbranchen, idet min far var tømmerhandler/direktør på Ledreborg Tømmerhandel A/S som startede virksomhed i Ringstedgade 68 i 1931. Året efter blev jeg født og havde hele min barndom tømmerhandelen som alle tiders legeplads, hvor mine legekammerater og jeg havde de bedste betingelser for at lege skjul, røvere og soldater o.s.v. Trafikken på tømmerpladsen var dengang meget beskeden og derfor stort set ufarlig. Opvæksten satte sine spor, så da jeg efter realeksamen skulle i lære var jeg ikke i tvivl: det skulle være inden for trælast. Det blev ØK’s træafdeling hvor jeg fik et verdensomspændende udsyn. Efter læretid og militærtjeneste var jeg et par år i Canada og kom hjem til den fædrene forretning i 1957, først som forvalter, senere prokurist og i 1972 overtog jeg direktørstolen, da min far gik på pension. I 1992 overlod jeg titlen til tredje generation.

Altså har jeg haft splinter i fingrene fra min første barndom, træet har været min store kærlighed. Det var derfor naturligt at interessen for træfagene og deres værktøj mandede ud i, at jeg begyndte at samle på det gamle håndværktøj, som på det tidspunkt var ved at blive afløst af maskiner og det fremstormende el-værktøj.

Starten på samlingen gik således i 1964, hvor jeg af snedkermester Poul Rasmussen, der havde værksted i Borgegdet, fik bredbilen fulgt op lidt senere af en samling gamle høvle, som var blevet liggende fra hans forgænger Johannes Sørensen. Denne beskedne samling udstillede jeg på tømmerhandelen som et lille nostalgisk indslag i dagligdagen. Det medførte en hurtig forøgelse af samlingen, for mange af vores kunder benyttede lejligheden til at rydde op hjemme på værkstedet og kom med mange spændende ting og sager.

Nu brændte tampen og af nysgerrighed kastede jeg mig ind i studiet af værktøjet: hvem havde brugt det og til hvad – hvor gammelt var det og hvor var det fremstillet? Det viste sig hurtigt, at det var meget småt

med litteratur om især værktøjet herhjemme, men heldigvis så jeg en boganmeldelse i Berlingske Tidende af en bog om værktøj skrevet af en engelsk forfatter W.L. Goodman. Jeg skrev til ham og vi korresponderede efterfølgende i adskillige år. I 1973 havde jeg fået samlet så megen viden om emnet at jeg, i mangel på danske bøger om værktøj, selv skrev en lille bog ”Gammelt Værktøj” illustreret med billeder, jeg havde fundet undervejs i min søgning og fotos af værktøj fra min egen samling.

Samlingen

Det indsamlede værktøj – og her skal indskydes, at jeg begrænsede mig til værktøj der vedrørte træfagene – fik plads hjemme i kælderen, hvor det blev rengjort, behandlet mod boreorm, jern blev afrenset for rust og smurt ind med olie og hængt op på væggene. Men det fyldte efterhånden godt op! I 1977 fik jeg en opfordring til at lave en udstilling i kommunens nyindrettede udstillingslokale i Farver Hammers Gård. Meget af værktøjet blev monteret på spånplader som, da udstillingen var slut, ikke kunne vende hjem til kælderen. Et lokale på tømmerhandelen blev så inddraget til formålet, hvor samlingen så siden i hastigt tempo voksede sig endnu større. Hermed var skabt en seværdig samling som i 1977 åbnede for offentlig adgang under navnet ”Håndværksmuseet”.

Som allerede nævnt er samlingen omfattende, både hvad angår håndværksfag og disses utallige redskaber. Godt nok har håndværket årtusinder på bagen og dermed også værktøjets grundformer, men opfindsomheden har løbende været stor, så specialværktøj er blevet udviklet gennem tiden samtidig med, at håndværket efterhånden blev udskilt i mange forskellige fag. Tømreren, som stod for den grovere del af byggeriet med sine økser, hammere, save o.s.v., snedkeren tog sig af det finere arbejde hvor der skulle bruges høvle, limes, fineres. Karetmageren, hjulmageren, billedskærereren, drejeren – alle havde deres særlige værktøj som passede netop til dem og deres speciale, og ind imellem måtte de bruge fantasien, hvis værktøjsskassen ikke lige rummede det der var anvendeligt til en given opgave. Som et eksempel herpå er et meget bredt stemmejern, som blev fundet på

Domkirkens loft ved oprydningen efter branden i 1968. Her har tømreren på et tidspunkt haft brug for et stemmejern af en bestemt bredde. Han har løst opgaven ved hjælp af et høvlejern fra en kehlmaskine (høvlemaskine) som han har fået smeden til at svejse en forlængelse på, sat skaft på og havde således løst et problem.

Samlingen består hovedsagelig af håndværktøj, hjælpemidler og enkelte maskiner fra omkring år 1900 før disse for alvor fik strøm på. Et par drejebænke der er fodbetjente, en båndsav og en langhulsboremaskine, som var drevet ved hjælp af drivremme fra hovedakselen oppe under værkstedsloftet. Og her stopper det, for nu begynder elværktøjet at tage over d.v.s. 1950-55. Hvor gammelt er så det ældste? Det er svært at sige for man var meget sjældent så venlig at mærke værktøjet med årstal, men omkring 1800, måske lidt før. En enkelt høvl har fået årstal i sig: 1806.

Det er vanskeligt at sætte bare nogenlunde præcis alder på tingene, men af Mr. Goodmans bøger kan det dog lade sig gøre for høvlens vedkommende, for mange høvle er fabrikeret i England og er fra ca. 1850 og frem, måske ikke altid hele høvle så dog høvljernet. Dengang nøjedes mange håndværkere nemlig med at købe jernet og lavede høvlstokken selv. Men Goodman har forsket i den industrielle udvikling af værktøjsindustrien og fundet frem til fabrikanternes virketid, så ved at studere fabrikationsmærker på høvle og høvljern kan man med ret stor sikkerhed tidsfæste disse engelske værktøjer.

Samtidig med indsamlingen af værktøjet er løbende tilføjet mange interessante sager som vedrører håndværket og håndværkerne. Det er for eksempel beretninger om navere på valsen, postkort, gamle fotos m.m. Jeg nævnte ovenfor snedkermester Johannes Sørensen fra Borgediget, hvis værktøj var det første. 25 år efter jeg fik det kom hans datter og afleverede hans butiksskilt, en del gamle fotografier af Johannes og hans kone og af deres forskellige boliger samt en del postkort fra hans tid på valsen. Sådanne ting er arkiveret i ”biblioteket”, der foruden mængder af løse oplysninger, notitser og artikler omfatter en righoldig bogsamling på dansk, engelsk og tysk, som handler om håndværk og handel.

Jeg har omtalt blot nogle få navne på værktøj som for uden-

*2002: 25 år efter åbningen. Her snedker- og drejerværksted.
Foto Børge Dahl*

forstående kan lyde som volapyk. Men der er en mening i galskaben, for mange udtryk stammer fra tysk eller plattysk og er blevet fordansket. Håndværkerne skulle i gamle dage på valsen – de skulle være navere (ordet er afledt af skandinav). Det vil sige at de efter endt læretid tog ranselen på nakken og vandrede ned gennem Europa og søgte arbejde hvor de kom frem, arbejdede så længe f.eks. et byggeri stod på og fortsatte så videre sydpå. Mange nåede Schweiz og Italien, ja enkelte kom til Jerusalem, så det blev en hel pilgrimsrejse. Med sig hjem efter tre år og én dag (som var den anerkendte rejsetid for en rigtig naver) bragte de lærdom og sommetider noget særligt værktøj, som de havde lært at sætte pris på, men også en masse fagudtryk, som regel på tysk, som herefter i en fordansket udgave så indgik i vores

sprog. En bredbil er således oversat fra tysk ”breit Beil” = en bred økse. Det er en økse med mange år på bagen, for den ses på Bayeux tapetet, og den har været brugt til at hugge tømmer firkantet med næsten helt op til vore dage d.v.s. indtil 1930`erne, ja under krigen 1939-45 fik den en vis renæssance. På Finérværket i Gadstrup har jeg set den anvendt i 1970`erne dog til lidt andet formål.

Det meste af værktøjet er naturligvis indsamlet lokalt og der er ting, der bør fremhæves: Nogle høvle har indbrændte ejermærker, nemlig LW og HW. Disse stammer fra et tidligere gennem fire generationer meget anerkendt tømmerdynasti i Roskilde med gentagne navne Lorenz og Harald Weber. De første generationer i byen havde bopæl og værksted i et af de gamle, gule huse på Dømkirkepladsen. Wilhelm Reidl var billedskærer i begyndelsen af 1900 tallet med værksted i Ringstedgade, senere butik i Skomagergade. Hans speciale var pianobænke med billedskæreri på gavlene. Senere, da billedskæreri måske ikke længere var så moderne, supplerede han med fotografering og salg af fotografiapparater. Hans billedskærejern sidder i en tavle og der findes en prisliste over pianobænkene samt et billede af hans butik i Skomagergade. Sønnerne overtog og udviklede fotodelen af forretningen. Butiknavnet eksisterer endnu i Algade. Billedskærer Klamer havde butik/værksted i gården bag Skomagergade 26 hvor Matas ligger i dag. I samlingen findes hans dekupørsav (en fodbetjent løvsav) og hans butiksskilt. Drejermester Ernst Brandt, af mange kendt som Pibebrandt for hans solgte og reparerede piber, havde butik i Skomagergade 6 og værksted i baggården. Han stoppede i 1995 og gik på pension, men da var han 93 år og havde stået på værkstedet i 80! Alt hans løse værktøj endte ligeledes i Håndværksmuseet.

Som det fremgår er der stor bredde i samlingen. Der er økser, save, høvle og meget mere i utallige former og arter. Der er hjælpeværktøj i mængder, for efterhånden som man får blik for mangfoldighedenfatter man, at vi befinder os i en tid, der ligger før nutidens standardisering. Næppe to stykker værktøj er ens om end de kan være meget tæt beslægtede. Og tidens tand har gnavet i værktøjet gennem ejerens eller ejernes brug. Slidmærker fortæller om mange års hårdt arbejde. At se slidspor af tommelfingeren på en høvl får en til at standse op og sende

brugerne en venlig tanke om ”de gode gamle dage” og filosofere lidt over nutidens ”brug og smid væk” mentalitet. Sæve, der er filet igen og igen indtil der næsten intet er tilbage, står som modstykke til vore dages tandspidshærdede håndsæve, der ikke kan files op, men smides ud når de bliver sløve.

Håndværksmuseet har fået nyt hjem i 2003. I Lützhøfts Købmandsgård er der i det gamle kornmagasin i gården indrettet lokaler til samlingen, hvor den fremover vil få blivende plads i Roskilde Museums varetægt.